

MANTIK İLMİNİN BELÂGATA ETKİSİ

The Effect of Logic on Rhetoric

Tahsin YURTTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye
Assist. Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Islamic Sciences Department of Basic Islamic Sciences Department of Arabic Language and Rhetorics, Ankara, Turkey
✉ yurttastahsin@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-9590-0770>

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 16.02.2022
Kabul Tarihi / Accepted: 25.04.2022
Yayın Tarihi / Published: 15.06.2022

 Atıf / Cite as: Yurttaş, Tahsin. "Mantık İlminin Belâgata Etkisi". *Mütefekkir* 9/17 (2022), 81-105.
<https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1128626>

 Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

MANTIK İLMİNİN BELÂGATA ETKİSİ*

Öz

Bu makalede kavramsal ve sistematik açıdan mantık ilminin Arap belâgatını nasıl etkilediği incelenmiştir. Abbâsiler döneminde Aristo mantığının İslâm dünyasına girişiyle beraber Arap belâgatı mantık ilminden etkilenmiştir. Fakat bu etki daha çok kavramsal ve yönetsel yönden olmuştur. Mantık ilmindeki tümeller, kavramsal düşünce, tanım teorisi, bölme (taksim), tasnif, delâlet gibi konular belâgat kaynaklarında görülmeye başlanmıştır. Doğu Belâgat Ekolü (Meşârika) aracılığıyla belâgat kitapları hicrî 5. asırdan sonra mantıksal metoda göre yazılmaya başlanmıştır. Bu metot, günümüze kadar belirleyici olmuştur. Bu metotta edebî zevk ve eleştiriden ziyade, belâgat konularının mantık usûlü ile ele alınması öne çıkmıştır. Belâgatın mantıksal bir kurguya göre teşekkül ettirilmesinde Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (ö. 626/1229) ve onun Miftâhu'l-'ulûm adlı eseri başat rol oynamıştır. Yine, Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?]) ve Naqdü's-şi'r adlı eseri ile Ebû'l-Hasen Hâzim el-Kartâcennî'nin (ö. 684/1285) Minhâcü'l-büleğâ adlı eseri de mantık ilminin etkisinde telif edilmiş belâgat kaynaklarıdır. Genel hatlarıyla mantık ilminin belâgata etkisini ortaya koyan bir araştırmayı tespit edemedik. Makalenin önemi, mantık ilminin, tarihsel, kavramsal, teorik, yönetsel açıdan belâgata ne denli etkide bulunduğunu tespit ederek açıklamaktır. Ayrıca belâgatın mantıktan etkilenmesi belâgat ekolleri açısından da incelenmiştir. Araştırmada, mantık ilminin belâgata etkisi gösterilirken konuyla ilgili önceki çalışmaların ya daha çok Sekkâkî'nin belâgatı donuklaştırdığı iddiasını içerdiğini ya da bu etkinin sadece birkaç kavramla sınırlı gösterildiğini tespit ettik. Bu yaklaşımlardan farklı olarak belâgat tarihinde mantığın formel düzeyde de olsa daha kapsamlı bir etkisinin olduğu ifade edildi. Bu etki Sekkâkî'de bâriz bir şekilde görülmektedir. Ayrıca Aristo'nun Retorika ve Poetika adlı eserlerinin Arap Belâgatını sınırlı bir şekilde etkilediği belirtildi.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Belâgat, Mantık, Tasnif, Sekkâkî.

The Effect of Logic on Rhetoric

Abstract

In this article, I examined how the science of logic has affected Arabic rhetoric in the historical process both conceptually and theoretically. It is a known fact that Arabic rhetoric was a part of the practical life of Arab society from the pre-Muhammad (pbuh) time to the Abbâsids. With the introduction of Aristotelian logic to the Islamic world in the Abbâsîd period, Arabic rhetoric started to be influenced by the discipline of logic. Logic has affected rhetoric as well as religious sciences. However, this effect was conceptual and methodological rather than theoretical. This effect has been through topics such as universals, concept, definition theory, division (dividing), classification, and signification in the science of logic. Through the Eastern Rhetoric School (Mesârika), rhetoric books began to be written according to the logical method after the 5th century. In other words, the logical effect is not directed to content and theory in rhetoric works, but to form and classify the methods. This method has been decisive until today and rather than literary taste and criticism, has come to the fore to deal with rhetoric issues with a logical method. The role of rhetoric scholars such as Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (d. 626/1229) and his work Miftâhu'l-'ulûm played an important role in the formation of rhetoric according to logic. Again, Kudame b. Ca'fer (d. 337/948 [?]) and his work named

* Bu çalışma, 25-26 Aralık 2021 tarihlerinde düzenlenen II. Uluslararası Ankara Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda yazar tarafından 'özet' olarak sunulmuş ve basılmış olan "Mantık İlminin Arap Belâgatına Etkisi" başlıklı bildiriiden üretilmiştir.

Naqdu'l-şî'r and the work of Ebû'l-Hasen Hâzîm al-Kartâcennî (d. 684/1285) Minhâcu'l-bulegâ also contributed to the science of logic. We have not been able to identify a study that reveals the effect of logic on rhetoric in general terms. The importance of the article is to determine and explain how much the science of logic affects rhetoric in terms of theory, methodology, and content. In the research, we found that while the effect of logic on rhetoric was shown, previous studies on the subject limited this effect to only a few concepts. We have stated that, unlike these approaches, logic has a deeper and more comprehensive effect on the history of rhetoric.

Keywords: Arabic Language and Rhetorics, Rhetoric, Logic, Classification, Sekkâkî.

GİRİŞ

Mantık, zihni hatadan koruyan, doğru düşünme kurallarının ve biçimlerinin bilgisi iken,¹ belâgat, fasih olmakla beraber sözün muktezâ-i hâle (yer, zaman, duruma) uygun olarak söylenmesidir. Belâgat, düzgün, doğru ve yerinde söz ifade etmenin kural ve yöntemlerini inceleyen bir ilimdir.²

İslâm dünyasına mantık ilminin intikali erken Abbâsî döneminde olmuştur. Aristo'nun (MÖ 384-322) *Organon* adlı mantık eseriyle birlikte Porfirus'un (ö. 305) *İsagoci'si* Arapçaya tercüme edilmiştir. Özellikle Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) ve el-Me'mûn (ö. 218/833) dönemlerinde başlayan ve milâdî 10. asra kadar yoğun bir şekilde devam eden tercüme çalışmaları neticesinde İslâm dünyasında başta Kelâm olmak üzere doğal, dînî ve edebî ilimler mantık ve felsefenin etkisine girmiştir. Mantık, İslâm ilim geleneğinin temel kabul ettiği bir forma kavuşmaya başlamıştır.³

Kuramsal düzeyde 10. yüzyıldan itibaren teşekkül etmeye başlayan belâgat ilmi de bundan istisna değildir. Bu dönemden itibaren mantık tanım, yöntem ve kavram düzeyinde etkileyen, belâgat etkilenen konumundadır.

Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?]) ve *Naqdu's-şî'r* adlı eseri mantık ve felsefeden etkilenerek telif edilen ilk belâgat kaynaklarından biridir. Bu yönüyle eser sonraki belâgat çalışmalarını ve Sekkâkî'yi etkilemiştir.⁴

Mantığın etkisi daha çok Doğu Belâgat Ekolü (Meşârika) aracılığıyla kendini göstermiştir. Bu ekolün öncüleri, Abdulkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078-79), Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Hatib el-Kazvî (ö. 739/1338), Sa'düddîn Teftâzânî gibi âlimlerdir. Bununla birlikte mantık ilminin ve felsefî düşünme biçimlerinin belâgatı etkilemesi daha çok Ebû

¹ İbrahim Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 14-15.

² Ali Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 42.

³ Mantığın İslâm dünyasına girişiyle ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. İbrahim Çapak, *Düşünce Geleneğimizde Mantık* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 62-66; Nicholas Rescher, *İslâm Mantık Tarihi* (İstanbul: Litera Yayınları, 2018), 49-94; Fuâd Zervâk, "Eşerü'l-felsefeti'l-yûnânîyye fi'l-belâgati'l-'arabiyye", *Defâtiru Maḥber eş-Şî'riyye el-Cezâiriyye* 3/7 (2018), 130-143.

⁴ Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/312-314.

Ya'küb Sekkâkî (ö. 626/1229) ve *Miftâhu'l-'ulûm* adlı kitabı üzerinden ifade edilmektedir.

Burada Aristo'nun *Poetika*'sından etkilenmesi yönüyle Mağrib Belâgat ekolünden olan Eb'ül-Hasen Hâzim el-Kartâcennî'nin (ö. 684/1285) *Minhâcü'l-bülegâ* adlı eserini de zikretmek gerekir.

1. MANTIK-BELÂGAT İLİŞKİSİ

Belâgatta sözü, güzel ve yerinde söylemenin şartı, konuşanın doğru bir şekilde düşünmesidir. Sözün edebî ölçütleri olmakla birlikte doğru düşünmenin kurallarını ve usûlünü gösteren ilim ise mantıktır. Burada dil (söz)-düşünce arasındaki ilişki mantık ile belâgat arasında açığa çıkmaktadır.

Bu ilişkiyi Osmanlı âlimi Ahmet Cevdet Paşa'nın belâgata dair eseri *Belâgat-ı Osmâniyye*'de görmek mümkündür. Onun kitabının giriş kısmından sonra *'Lâhika'* bölümü vardır. Bu bölümde kelâmın telifi için gerekli isnad olgusu anlatılmakta; ayrıca *önergeler*⁵ tanıtılarak *bed'hiyyât*, *hadsiyât*, *mücerrebât*, *muhayyelât* gibi mantık epistemolojisine ait kavramlar hakkında öz açıklamalar yapılmaktadır. Yine belâgatla ilgili olan *cedel*, *hitâbet* ve *mugâlata* gibi sanatların tanımını vermektedir. Sonuç olarak mantık konu ve kavramlarının belâgatla ve nihai olarak hakikatle (*bürhân*) ilgisi gösterilmektedir. Buradan, mantığın belâgata, onun da hakikate hazırlayıcı bir ilim olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa bu bölümün sonunda mantık ilminin sırf düşüncenin/fikirlerin ölçütü olan zihni bir alan olmakla belâgattan ayrıldığını belirtmektedir.⁶ Fakat dil ilimlerinden olan belâgat, kavramsal ve yöntemsel olarak mantık ilmine ihtiyaç duyar.⁷ Onun, hem bir belâgat eserinin girişine *'Lâhika'* bölümü koyması hem de mantığı belagata hazırlayıcı bir ilim olarak görmesi klasik belâgat eserlerinde görülmeyen özgün bir tarafıdır. İleride bahsedileceği üzere onun bu yaklaşımı Sekkâkî'nin belâgat tasavvurundan ve *istidlâl* ilminden izler taşımaktadır.

İlk aşamada mantığın belâgat ilmine etkisi üç açıdan incelenebilir:

a) Aristo'nun *Retorika (Hitâbe)* ve *Poetika (Şiir)* adlı eserlerinin belâgata etkisi meselesi.

⁵ Mantıkta önerme, iki veya ikiden fazla terimle yapılmış, bir isteği değil de bir durumu bildiren bir iddia veya hükümdür. Diğer bir deyişle, söyleyene bu sözünde doğrudur yahut yanlıştır demenin geçerli olduğu sözdür şeklinde tanımlanır. Unsurları konu, yüklem ve bağdır. Belagatta ise önermeye karşılık *cümle-i müfide* terimi kullanılır. Bu, belirli bir manaya delalet eden tam sözdür. Unsurları, müned, müned ileyh ve rabittir. Bk. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2007), 101-103; Abdurrahman Hasen Habenneke Meydâni, *el-Belâgatü'l-'arabiyye* (Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 1416/1996), 140.

⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye* (İstanbul: Dersaâdet, 1323), 29-40; Kazım Yetiş, "Belâgat-ı Osmâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/387-388.

⁷ Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, 39; Yetiş, "Belâgat-ı Osmâniyye", 5/387-388.

- b) Mantık kavramlarının doğrudan belâgatta kullanılması.
- c) Mantıktaki tanım teorisi ve taksim/tasnif usûlünün belâgatta kullanılması.

1.1. Aristonun *Retorika* (Hitabe) ve *Poetika* (Şiir) Adlı Eserlerinin Belâgata Etkisi Meselesi

Aristo'nun *Retorika* ve *Poetika* adlı eserleri mantık külliyatından sayılmıştır. Burhan, cedel ve mugalata ile birlikte bu iki eser, Aristo'nun *Organon*'una dayanan ve beş sanattan kabul edilen birer kıyas türüdür. Hitâbet, *makbûlât*⁸ ve *zanniyât*⁹; şiir ise *muhayyilât*¹⁰ türü önermelerle kurulur.

Erken Abbâsiler döneminde Aristo'nun *Retorika* (*Hitabe*)¹¹ adlı eseri Arapçaya tercüme edilmiştir. İslâm kültür tarihinde ilk defa Kindî *retorik* sözcüğünü *belâgat*la karşılamıştır. Farâbi, İbn Sina, İbn Rüşd gibi filozoflar ise retorik kelimesini *hitâbe* ve *hatâbe* kelimeleri ile tercüme etmişler ve Aristo'nun bu eserinden faydalanarak hitâbet ilmini geliştirmişlerdir.¹² Belâgat ilmi, doğrudan söz ve hitâbetin nasıl olacağını konu aldığı için *Retorika* kitabı ve içeriği Arap edebîyatı tarihinde belâgatla kısmen ilişkilendirilmiştir. Belâgatla doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunan bazı konular *Retorika*'da incelenmiştir.¹³ Aristo, retoriği diyalektikle eş görmüş¹⁴ ve mantığı retoriğe tatbik ederek bu sanata yeni ufuklar kazandırmıştır. Fakat *Retorika*'nın Arap belâgatını etkileyip etkilemediği veya etkiledi ise ne kadar etkilediği hususu tartışmalıdır.

Her ne kadar *Retorika*'da kullanılan tanımlama mantığı, yapılan tasnifler, kıyas şekilleri, hitâbet çeşitleri, kural ve kavramları¹⁵ yazılan bazı

⁸ "Herhangi bir konuda otorite kabul edilen kişinin sözleri bu türdendir." Nazım Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2017), 241.

⁹ "Aklın tersinin de olabileceğini mümkün gördüğü halde zann-ı gâlip bir düşünceyle ulaştığı hükümdür." Hasırcı, *Klasik Mantık*, 241.

¹⁰ "Yalnızca neşe vermek veya nefret uyandırmak için hayal gücüne dayalı bir şekilde verilen hükümlerdir." Hasırcı, *Klasik Mantık*, 242.

¹¹ "Güzel söz söyleme sanatı olan hitabet, Aristo'nun *Retorika* isimli eserine dayanır. Aristo, hitabeti veya retoriği belli bir durumda elde var olan inandırma yollarını kullanma yetisi şeklinde tanımlar ve onun işlevini başka bir sanatın yapamayacağını söyler. Bu sanatın amacı, insanları faydalarına olan şeylere yöneltmek, o konuda rağbetlerini artırmak onları zararlarına olan şeylerden uzaklaştırmak veya nefret ettirmektir. Hitâbet, bu amacı gerçekleştirmek için *makbûlât* ve *zanniyât* türü önermeleri kullandığından ona bu önermelerden yapılan kıyastır denilir." Hasırcı, *Klasik Mantık*, 240.

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Fârâbi, *Kategoriler ve Retorik*, çev. Ali Tekin (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019); Abdulkadir Coşkun, *İbn Sina Felsefesinde Retorik* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 94-270; Yusuf Şevki Yavuz, "Hatâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997); Ali Tekin, "Retorik Üzerine Küçük Şerh: İbn Rüşd", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUIFD)* 2/2 (20 Aralık 2015), 179-193.

¹³ Mahmut Kaya, "Hitâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

¹⁴ Aristoteles, *Retorik* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 33.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Aristoteles, *Retorik*, 7-16.

belâgat kitaplarında görülse de *Retorika*'nın Arap Belâgatını derinden etkilediği söylenemez; çünkü Aristo'nun bu eseriyle daha çok filozoflar ilgilenmiştir. Ayrıca Yunan dili ve mantığının Arapça'dan farklı oluşu, eserin *yabancı ilim* olarak görülmesi, *beyân* ve *meânî* konularından ziyade kıyas yönünün ön plana çıkması, *Retorika*'nın teorik, belâgatın ise edebî ve pratik yönünün ağır basması, beslendikleri kültürel ve dîni ortamın tamamen farklı olması gibi pek çok nedenden ötürü bu eserin belâgata etkisi zayıftır. Aynı durum *Poetika* için de geçerlidir.¹⁶

Hüdâ Kazâ *Retorika*'nın belâgatta edebî eleştiri (nakd) ve Arap şiirini etkilediğini Câhız örneğinde açıklasa da¹⁷ genel olarak belâgatın klasik kaynakları incelendiğinde metinlerde retorik düzeyde kıyas formlarına rastlayamadık. Ayrıca *Retorika*, iknâya dayalı bir kıyas formu olarak mantık ilmi içinde yer bulurken belâgat, sözün bağlama uygun bir şekilde fasih bir üslûpla beyan edilmesini amaçlar. İlki teknik ve kavramsal, ikincisi ise pratik ve edebi yönleri ile temayüz eder. Bu açıdan felsefî retoriğin Arap belâgatına etkisi sınırlıdır. Bu sınırlılık doğrudan *Retorika*'ya atıf yapan belâgat kaynaklarının nadir olmasından kaynaklanır. Fakat bu tespitten, *Retorika* ile Arap belâgatı arasında bir benzerlik¹⁸ olmadığı sonucu çıkmaz. Şimdi *Poetika*'nın belâgata etkisi meselesini inceleyebiliriz.

Mantık ilminde şiir, *muhayyilât* türü önermelerden yapılan kıyastır. Muhayyilât, yanlışlığı açıkça bilindiği halde yalnızca neşe vermek veya nefret uyandırmak için hayal gücüne dayalı bir şekilde verilen hükümlerdir.¹⁹ *Poetika* ise Aristo'nun şiir hakkında yazdığı, özellikle de dramatik şiir ve Homeros şiirleri üzerine yazılmış en eski ve ünlü kaynaktır.²⁰

¹⁶ Renate Würsch, "Yerel Arap Geleneği Açısından Retorik ve Stilistik", *Folklor Akademi Dergisi* 4/3 (26 Aralık 2021), 542-552.

¹⁷ Hüdâ Kazâ vd., "Kitâbu'l-ĥitâbe li Aristu ve eşeruhû fi't-türâşi'n-nakdiyyi ve'l-belâğiyi 'inde'l-'Arab: el-Câhız nümûzecen", *Dirâsât el-'ulûmi'l-insâniyye ve'l-ictimâ'iyye* 41/1 (2014), 1-21. *Retorika* ve diğer Antik Yunan eserlerinin Arap Belâgatına etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şevkî Dayf, *el-Belâga: teŝavvur ve târiĥ* (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 2003), 24-45, 286-313.

¹⁸ Bu benzerlikle ilgili bir örnek vermek yararlı olabilir. Örnek: Hitâbet, mantık ilminin içinde beş sanattan biri sayılır ve ikna gayesiyle güzel söz söyleme sanatıdır. Nihayetinde hitâbetin gayesi muhatabı ikna etmektir. Yani hitâbî sözler hangi görüş hakkında olursa olsun ve muhatabın zihni neye meylererse meyletsin bir insanı belli bir konuda ikna etmek için söylenir. Belâgatın gayesi de manayı güzel ve uygun ifadelerle zihinlere ulaştırmak ve muhatabı ikna etmektir. Örneğin belâgatta muhatabın *mütereddît*, *zihni boş* ve *münkir* olarak konumlandırılması aslında sözün onu ikna için söylendiğini göstermektedir. Retorik ve belâgat bu cihetten ortaktır. Bk. Aristoteles, *Retorik*, 35; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 221; İhşân Abbâs, *Târîĥu'n-naĥdi'l-edebî 'inde'l-'Arab* (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1983), 222. Muhammed b. Arefe Desûkî, *Hâşiyetü'd-desûkî 'alâ muĥŝarî'l-me'âni*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asrîyye, ts.), 369; Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga fî'l-me'âni ve'l-beyân ve'l-bedî'* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asrîyye, 1999), 57.

¹⁹ Hasırcı, *Klasik Mantık*, 242.

²⁰ Aristoteles, *Poetika*, çev. Samih Rifat (İstanbul: Can Yayınları, 2019); Halim Öznurhan, "Aristoteles *Poetika*'sının Arap Edebiyatındaki Yansımaları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2004), 255-281.

Arap şiiri *Poetika* tercüme edilmeden önce aruz sistemi, rivayet metotları, edebî eleştiri ve gündelik dildeki yeri itibarıyla zaten oldukça canlı ve gelişmişti. Dolayısıyla bu eserin 10. yüzyıldan sonra Arap şiirini etkilediğini söylemek zordur. Bununla birlikte *Poetika* içerik açısından çok az belâgat âlimini ve eserini etkilemiştir. Bu etkinin görüldüğü yerlerde de *Poetika* diğer belâgatçılar tarafından eleştirilmiş ve belâgatla beraber edebî eleştiriye ve şiiri de kurallar yığına dönüştürdüğü söylenmiştir.²¹ *Retorika* için yukarıda sayılan nedenlerden dolayı belâgatçıların çoğunun bundan etkilenmediğini söylemek mümkündür.

İstisna olarak *Poetika*'nın belâgata etkisini göstermesi açısından Ebü'l-Hasen Hâzım el-Kartâcennî'nin (ö. 684/1285) *Minhâcü'l-bülegâ' ve sirâcü'l-üdebâ'* adlı eseri örnek verilebilir. Onun bu kitabı şiir, belâgat ve edebî tenkit konuları bakımından *Poetika*'dan etkilenmiştir. Eserde *Retorika*'nın etkisinden de rahatlıkla bahsedilebilir. Kartâcennî *Poetika* ve mantık ilminin kavramlarını bu eserinde yoğun olarak kullanmıştır. Özellikle Aristo'nun trajik ve dramatik şiirin mahiyetine dair edebî ölçütlerinden faydalanmıştır. Kitabının birinci kısmında lafız, ikincisinde mana, üçüncü kısımda nazım dördüncü kısımda üslûp konuları incelenmiştir. Kitap, içeriği bakımından felsefî yorumlar ve mantikî kavramlarla doludur.²² Bu etkiyi göstermesi bakımından *el-Minhâc*'tan örnekler zikretmek yararlı olur.

Örnek: Mantık ilminde beş sanattan biri kabul edilen ve kıyas türü olarak tanıtılan şiir, “neşe vermek veya nefret uyandırmak için hayal gücüne dayalı bir şekilde verilen hükümlerdir.”²³ şeklinde tanımlanır. Kartâcennî de şiiri, muhatabın zihninde (nefs) bir imaj oluşturma (tahyîl) olarak tanımlamıştır. O farklı yerlerde şiir hakkında şu ifadeleri kullanır: “Şiirin hakikati, onun bir imaj oluşturmalarıdır.”²⁴ “Şiir sanatı, hayal gücünden türer ve onu ne kesin ne de zannî bilgi olumsuzlayamaz.”²⁵ “Hayal etme (tahyîl) ise, bir şairin lafzı, o lafzın manaları, üslubu sözdizimi ile işiten kişide bir imaj oluşturmaktır. Böylece dinleyenin nefsinde bir tasavvur ve vasıf oluşur. Bu da onun, düşünmeksizin, rahatlatma ve daralma şeklindeki duygulanımlara yol açar”²⁶ “Öyleyse şiirin öncülleri *kesin*, *meşhur* veya *zannî* olabilir. O, hayal gücüne dayanması bakımından burhan, cedel ve hitâbetten ayrılır. Bu sebeple öncüllerinden biri yanlış bir bilgiye ait

²¹ Muhammed Mendûr, *fi'l-Mizâni'l-cedîd* (Kahire: Naḥdatü Mısır, 2004), 106; Würsch, “Yerel Arap Geleneği Açısından Retorik ve Stilistik”, 550.

²² Ebü'l-Hasen Hâzım Kartâcennî, *Minhâcü'l-bülegâ' ve sirâcü'l-üdebâ'* (Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, ts.), 1-120; Adnan Arslan, “Endülüs Şairlerinden Hazım el-Kartâcennî'nin Sübhâniye Kasidesinde Yapısal Bütünlük”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2018), 173-191; İsmail Durmuş, “Kartâcennî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/518-519.

²³ Hasırcı, *Klasik Mantık*, 242.

²⁴ Kartâcennî, *Minhâc*, 5.

²⁵ Kartâcennî, *Minhâc*, 18.

²⁶ Kartâcennî, *Minhâc*, 27.

olabilir.”²⁷ Kartâcennî, *şii*ri önerme, sonuç, öncül, kesin, zannî, meşhur ve kıyas gibi mantık terimleriyle ifade etmekte cedel ve hitabetten ayırmaktadır.²⁸ Bu açıklamaları onun *şii*ri, klasik mantık kaynaklarında açıklandığı şekliyle tanımladığını göstermektedir. O, böylece belâgatın en önemli konularından olan *şii*ri mantıksal bir temele oturtmuş olur.

Örnek: Aristo *Poetika*’da *şii*ri bir tür *taklit* olarak tanımlar:

“*Epopoia*, tragedya *şii*ri, komedyâ, *dithyrambos* *şii*ri ve büyük bölümüyle *aulos* ve *kitharis* sanatı: Bütün bunların ortak özelliği genel olarak *taklit* (mimesis) olmalarıdır.”²⁹

Aristo’ya göre hem sanatlar hem de *şii*r kendi içinde *taklit* ve ölçülerine göre farklılaşır. Tragedya ile komedyâ türü *şii*rleri birbirinden ayıran da bu *taklit* ölçüleridir. Homeros, *şii*rlerinde nesnelere farklı *taklit* biçimleriyle ifade etmiştir. Aristo *takliti*, *anlatı*, *eylem* ve *taklidin oyuncularını haline getirme* gibi farklı üslûplarla ifade etmiştir.³⁰ Kartâcennî de Aristo’nun *Poetika*’sından *taklit* kavramını almış ve bunu *muhâkât* lafzıyla karşılamıştır.³¹ O, *şii*r-*taklit* ilişkisini şu şekilde açıklar: “Kıyasî (vezinli) sözler hayal etmeye dayanır, onda *taklit* özelliği vardır. Böyle bir söz *şii*r sayılır.”³² “En iyi *şii*r, *taklidi* ve yapısı güzel olandır.”³³ O, *taklidin* *şii*rle ilişkisini açıklarken bu kavramın mantıksal yönlerine de değinmiş ve onu bir kıyas türü olan *şii*rin tanımına koymuştur. O bunu yaparken sık sık İbn Sinâ’dan alıntılar da yapmıştır. İbn Sinâ’ya göre teşbih ve istiâre *taklidin* türleridir; çünkü *taklit*, *benzerlik/benzetme* demektir.³⁴

Örnek: Aristo mecazı (metaphoria), bir sözcüğe, kendi özel anlamının dışında başka bir anlam vermek olarak tanımlar. Bu da cinsin anlamını türe vermek, türün anlamını cinse vermek veya bir türü diğer bir türe vermek şeklinde olur. Ona göre *şii*r, kelimenin hakiki değil mecazi anlamını verir. O, tümel kavramlarla mecazı ve mecâzi anlamı sınırlandırmaya çalışır. Burada mantıksal açıdan bölme ve sınıflandırmaya da başvurur.³⁵ Aynı şekilde Kartâcennî de mecâz ve kinâye gibi beyânî konuları Arap *şii*rinin dolaylı anlatım üslûpları olarak görmüş; *cinâs*, *müşâkele*, *tıbâk* gibi pek çok bedî konusunu açıklarken de *cins*, *tür*, *ayrım* gibi tümel mantık kavramlarını kullanmıştır. Ayrıca *şii*rin tanımında da Aristo gibi bölme ve

²⁷ Kartâcennî, *Minhâc*, 21.

²⁸ Kartâcennî, *Minhâc*, 19-20, 25, 58, 62.

²⁹ Aristoteles, *Poetika*, 19.

³⁰ Aristoteles, *Poetika*, 20-21.

³¹ Kartâcennî, *Minhâc*, 18.

³² Kartâcennî, *Minhâc*, 20.

³³ Kartâcennî, *Minhâc*, 22.

³⁴ Kartâcennî, *Minhâc*, 21-26, 37-41, 86; Zeynep Gemuhluoğlu, “Metaforların Kognitif İçeriklerinin Felsefe ve *Şii*r Dili Açısından İncelenmesi -Fârabi, İbn Sinâ ve İbn Rüşd Örnekleri-”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (05 Mart 2014), 121-144.

³⁵ Aristoteles, *Poetika*, 55-62; Hülya Altunya, *Klasik Mantık Açısından Hakikat ve *Şii*r* (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017), 91-92.

sınıflandırmaya başvurmuştur.³⁶

Sonuç olarak Kartâcennî hicrî 7. yüzyılda Aristo'nun *Poetika*'sını merkeze alarak onun belâgat ve edebîyata bakışını klasik Arap şiirine uygulamıştır. O da Aristo gibi şiiri toplumun estetik anlayışına hizmet edecek şekilde kurgulamış ve onu ölçülü ve düzenli bir şekle sokarak belli bir *güzellik* ve *bütünlük* tasavvuru oluşturmaya çalışmıştır. Bu yönüyle özgün ve felsefî bir edebîyat teorisi geliştirmiştir. Aristo'nun şiir anlayışı ile Arap şiirini kaynaştırarak mantıksal bir yapı ve düzen içinde yeni bir senteze ulaşmıştır.³⁷

1.2. Mantık Kavramlarının Doğrudan Belâgatta Kullanılması

Kavram, bir objenin zihindeki tasavvurudur. Kavram, dille ifade edilirse buna *terim* denilir. Her kavram bir varlığa delâlet eder. Kavramın bir ifadesi olan *terimin* sözlü veya sözsüz delâleti olur. Delâlet, öyle bir şeydir ki onu anlamaktan başka bir şeyi anlamak lazım gelir. Mantık, tabî ve aklî delâleti dışarıda bırakırken, sadece sözlü vaz'î delâletle ilgilenir. *İnsan* teriminin *konuşan hayvana* delâleti gibi. Bir kavramın/terimin delâleti, *mutâbaka*, *tazammun* veya *iltizâm* yoluyla olabilir.³⁸

Sekkâkî de bir belâgatçı olarak beyân ilmini tanımlamadan önce mantıktaki delâlet kavramından faydalanarak *mutâbaka*, *tazammun* ve *iltizâm* gibi delâlet çeşitlerine değinmiştir. Bu terimlerin beyân ilmindeki teşbih, mecaz ve kinaye gibi konularla alakalarını açıklayarak beyân konularında iltizâmî delâletin önemine vurgu yapmıştır:³⁹ "İşte bunu öğrendiğinde de beyân ilminin temelini neticede şu iki cihet olduğunu öğrenmiş olursun: Melzûmdan lâzıma intikal ciheti, lâzımdan melzûma intikal ciheti."⁴⁰ Yine döndürme (*aks*) başlığı altında iltizâmî delâlete ayrıca değinmiş ve bu delâlet çeşidini belâğî akıl yürütmenin bir tekniği olarak belirtmiştir.⁴¹

Burada belâgata ait bilgiyle mantıkî bilgi türünün farkını belli etmek için mantık ilminde kavramların özelliklerinden bahsetmek gerekir:

Kavramlar zihnî olduğu için zâtî ve tûmeldir. Varlıkların özü hakkında bilgi verme imkanına sahiptir. Dil ilimlerinde örneğin belâgatta geçen bir kelime ise tûmel de olabilir tikel de. Ayrıca kavram, gramerin ya da edebîyatın bir ögesi değildir. Bu açıdan kavram/terim, kelimedenden farklıdır.

³⁶ Kartâcennî, *Minhâc*, 22-24, 41-43, 59-69, 94 106, 118.

³⁷ Kartâcennî, *Minhâc*, 21-26, 37-41, 86; Öznurhan, "Aristoteles *Poetika*'sının Arap Edebiyatındaki Yansımaları", 255-281; Gemuhluoğlu, "Metaforların Kognitif İçeriklerinin Felsefe ve Şiir Dili Açısından İncelenmesi -Fârabi, İbn Sinâ ve İbn Rüşd Örnekleri-".

³⁸ Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Divan Kitap, 2016), 31-38; Hasırcı, *Klasik Mantık*, 45-47.

³⁹ Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmî, 2000), 329.

⁴⁰ Sekkâkî, *Miftâh*, 330-331.

⁴¹ Sekkâkî, *Miftâh*, 464.

Kavram, hayali değildir. Ayrıca tek başına bir kavram, tasdik ya da inkâr ifade etmez yani bir yargı bildirmez.⁴² Belâgat ise, insan muhayyilesinin bir ürünü olduğu için bize bir varlığın özü hakkında bilgi veremez. En fazla o varlık hakkında betimlemelerde bulunabilir. Örneğin beyânî bir bilgi olan mecaz, teşbih ya da istiare duyumsanan ve muhayyileye dayanan bir dili ifade ettiği için mantık gibi tümel bilgi vermez.⁴³ Fakat bu dilsel/belâgî kavramlar mantıksal bir formda ifade edilebilir.

Mantık terimlerinin görüldüğü belâgat kaynakları daha çok Doğu Ekolünde ve yine Batı Belâgat Ekolündeki bazı belâgatçıların eserlerinde görülmektedir. Bu kavramlar, mantık ilminin tanım teorisinde, kategorilerde, beş sanatta, kavram-önermelerde ve kıyas şekillerinde kullanılmakta iken artık belâgat ilminde, beyân ilimleri, meânî, bedî, şiir ve nesirde görülmeye başlamıştır.

Bazı belâgat kaynaklarında geçen mantıkî kavramlar şunlardır: *İstidlâl, tahkîk, butlân, illet/ta'îl, haber, tasavvur, tasdik, asıl, nazarî, amelî, cevher, küllî, cüzî, delâlet, fasıl, fikir, hâssa, hayâl, imkân, kazıyye, kıyas, lâzım/melzûm, mantık, mevcûd, mana, mugâlata, müfred, hadd, tarif, tenâkuz, yakîn, zihin, zât, zarûret, aks, haber, akîl* vs.⁴⁴ Belâgat kaynaklarında bunların dışında daha onlarca mantık kavramı kullanılmıştır. Bununla birlikte mantık temelli kavramlar edebî ve belâgî içerikler kazanarak istihdam edilmiştir. Mantıktan alınan kavramların yanı sıra Arap belâgati ve edebîyatında geçen bazı kelimeler de kavram olarak kullanılmaya başlanmış yani terimleşmiştir. Örneğin, *beyân, bedî, meânî, muhassinât, tıbak, takdim-tehir, fasıl-vasıl, hazf-zikr, mecaz, teşbih, kinaye, istiare* vs.⁴⁵

Bu bilgilerden hareketle belâgat ilminin mantıkîleşmesini onun kavramlaşma süreci ya da terimlerle ifade edilmesi olarak algılayabiliriz. Bu durum 10. asırdan önce görülmez. Belâgat artık gündelik dilin pratik bir tecrübesi değil, teorik ve kavramsal düzeyde düşüncenin konusu haline dönüşmeye başlamıştır. Hem mantık terimlerinin belâgatta kullanılmaya başlanması hem de belâgat ilmindeki bazı kelimelerin terim olarak tanımlanması onu formel bir ifade biçimine dönüştürmüştür.

1.3. Mantıktaki Tanım ve Taksim Usûlünün Belâgatta Kullanılması

“Belâgat bilimi, konularının tasnifi, terimlerinin tanımlarının yapılması gibi temel meselelerde klasik mantık ilkelerine bağlıdır ve belâgat biliminin layıkıyla bilinmesi için bu temel mantık konularının bilinmesi zorunludur. Belâgat bilginleri, belâgati oluştururken başvurdukları mantık konularının ve

⁴² Hasırcı, *Klasik Mantık*, 47-48.

⁴³ Hasan Ayık, *Farabî'de Dil-Mantık İlişkisi* (İstanbul: Köprü Kitap Yayınları, 2019), 246-278.

⁴⁴ Ebû Bekr Abdulkâhîr b. Abdurrahman b. Muhammed Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz fi 'ilmi'l-me'ânî*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 680; Sekkâkî, *Miftâh*, 2000, 422; Kartâcennî, *Minhâc*, 27, 33, 41, 63.

⁴⁵ Terimleşen benzer kavramlar için bk. Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 41, 45, 125, 269, 288, 289, 383, 478, 498.

terimlerinin oluşturulmasında konu ve terimlerinin sınıflandırma ve tanımlarının yapılmasında bir bilgi dalı olarak mantığın ilke ve verilerine dayanmışlardır. Belâgatı oluştururken başvurdukları mantık terimlerinin başında beş tümel, kategoriler ve bunlara bağlı olarak tanım teorileri gelir.”⁴⁶

Bu bağlamda mantık ilminde tanım konusunu kısaca açıklamak yararlı olacaktır.

Tanım, bir şeyin ne olduğunu, mahiyetini, özünü açıklamaktır. Yani bir şeyin ne olduğuna (mahiyet) delâlet eden sözdür. Mantıkçılar tanımları beş tümele göre yaparlar. Bu da *özsel* ve *ilintisel* tanım olmak üzere ikiye ayrılır. Beş tümele göre tanım, ya cins ve ayrıma dayanan özsel (hadd) ya da cins ve ilinti veya sadece ilintilere dayanan ilintisel (resm) tanımdır.⁴⁷

Özsel tanım:

İnsan, konuşan hayvandır (Tür: yakın ayırım + yakın cinsi)(hadd-ı tâm),

İnsan konuşan cisimdir (Tür: yakın ayırım + uzak cinsi) (hadd-ı nâkıs)

İlintisel tanım:

İnsan gülücü hayvandır (Tür: hassa ayırım + yakın cinsi) (resm-i tâm),

İnsan uyuyan cisimdir (Tür: ilinti + uzak cinsi) (resm-i nâkıs).⁴⁸

Beş tümele göre yapılan tanımlar bu şekildedir. Bir de *gerçek* ve *adsal* olmak üzere tanımlanana göre yapılan tanım türleri vardır. *Gerçek tanım:* Dış dünyada tanımı bilinen bir neliğin yani nesnelere tanımıdır. Deney ve gözlemlerle elde edilir. Bu türde tanım, tanımlanana bağlıdır. İspat ve çürütmenin konusudur. *Adsal Tanım:* Bir isimden anlaşılana dıştaki varlığı ile ilgilenmeksizin keşif ve izah etmektir. Bu yüzden adsal tanım tanımlayan kişiye bağlıdır ve dildeki bir uzlaşının ürünüdür. Adsal tanımda doğruluk yanlışlık aranmaz, ispatlanıp çürütülemez.⁴⁹

Arapçanın dil durumunda bir kelime, kavramsal felsefi ve mantıksal alandaki (vücûd-u zihni) gibi değişmez bir temelde ifade edilmemiştir. Kelimelerin dildeki sınırları değişmez ve nesnel olamazlar. “Çünkü dildeki bir kavramın tanımı mantıkta olduğu gibi varlığın doğal düzenine ve sınıf mantığına uygun bir şekilde değil de kişi ve toplumların kabullerine göre yapılmaktadır.”⁵⁰ Yukarıda bahsedilen adsal tanım, aslında dilsel tanımda geçerlidir. Bu, dil ilmi olan belâgat için de uygundur. Yani belâgattaki terimler ve tanımları özsel değil ilintisel veya betimleyici (resmî) bir içeriğe sahiptir. Çoğu zaman efrâdını câmî ağıyarını mâni bilgi vermezler. Bununla birlikte belâgat, mantıktaki bu tanımlama usûlünü kullanır ve kendi

⁴⁶ Kadriye Yılmaz Orak - Bayram Orak, “Belâgatın Felsefi Temeli: Mantık” (Adana: Çukurova Üniversitesi Türkoloji Sempozyumu, 2021), 224-227.

⁴⁷ Hasırcı, *Klasik Mantık*, 66-68.

⁴⁸ Hasırcı, *Klasik Mantık*, 66-68.

⁴⁹ Hasırcı, *Klasik Mantık*, 69-71.

⁵⁰ Ayık, *Farabi’de Dil-Mantık İlişkisi*, 279.

kavramlarıyla terimler oluşturur.

Belâgat kaynaklarında beş tümele göre yapılan özsel ve ilintisel tanım yöntemi kullanıldığı gibi adsal tanımdan da faydalanılmıştır. Fakat gerçek tanım türü belâgatta bulunamaz. Konuyla ilgili birkaç örnek verilebilir:

Örneğin *şiiir* tanımlanırken *manzûm ve kafiyeli sözdür* denildiğinde tümel olarak *şiiir* türe, *söz* yakın cins, *manzûm* ifadesi ise ayrıma karşılık gelmektedir. Bu özsel bir tanımdır. Çünkü *şiiirin* kapsamı gereken mukavvim öğelerini (yakın cins ve yakın ayırım) içine almış, nesir, emsâl gibi diğer belâgat öğelerini ise dışarıda bırakmıştır.⁵¹ Bazen ilintisel tanıma da başvurulduğu olur. Örneğin eğer *şiiir*, *birbirine benzetilen sözlerden oluşan, cüzleri birbirine eşit olan ve aynı zamanda ifade edilen sözdür* şeklinde tanımlansaydı *şiiirin* asıl tarifini vermezdi.⁵² Dolayısıyla bu özsel değil ilintisel tanım olurdu; çünkü tanımlanandaki öğeler yakın cinsten oluşsa da ayırımı değil, hâssa ve arazları vermektedir. Bu da resm-i tâm olmaktadır.

Şiiir adsal tanımla ifade edilecek olsaydı, kişinin keyfi/öznel bir yaklaşımla onu tanımlaması mümkün olabilirdi. Örneğin, “*şiiir*, kelâmın kaydı, edebîyatın bağı, belâgatın kalesi, ustalığın mahalli, beyânın alanı, edibin hürmeti, kaçanın sığınağı, Arapların hâkimi, doğrunun şahididir.”⁵³ şeklinde tanımlandığında tamamen öznel, edebî bir tanım yapılmış olur. Çünkü burada *şiiirin* cins ve fasıllarından bahsedilmemiştir. Klasik belâgat kaynaklarında ve özellikle Doğu ekolü telifâtında bu üç tür tanımlama örneklerinden oldukça fazla bulunmaktadır.

Tanım teorisinin yanı sıra mantık ilminin belâgatı etkilediği hususlardan bir diğeri de onun taksim ve tasnif yöntemidir. Burada *taksim* (bölme) ve *tasnifin* (sınıflandırma) tanımını yapmak yararlı olacaktır:

“Bölme, tanımın tamamlayıcısı durumundadır. Bölme, bir terimin içine aldığı fertleri, ortak vasıflarına göre ayırmaktır. Bölme, tam olmalıdır yani bölünenin kaplamına giren hiçbir şey bölme dışı bırakılmamalıdır. Bölümler, bölünenin aynı veya ona aykırı olmamalıdır. Bölünen terim bölümlerden daha genel olmalıdır.”⁵⁴

Sınıflandırma, terimleri kaplam derecesine göre ayırmaktır. Yani varlıkları cins ve türlerine bölerek bir sıra bir düzen içinde göstermektir. Sınıflandırma işleminde varlık ve eşya, benzerliklerine ve ayrılıklarına göre ayrılır ve basitten karmaşığa gidecek şekilde sıralanır. Her sınıflandırma hiyerarşik bir yapı gösterir. Sınıflandırma ile tanım arasında bir ilişki vardır. Tanımlaması yapılan bir terimin daha iyi anlaşılması için sınıflandırmaya gidilir. Çünkü sınıflandırma sayesinde bir terimin çeşitleri

⁵¹ Abbâs, *Târîhu'n-naqd*, 134.

⁵² Abbâs, *Târîhu'n-naqd*, 219.

⁵³ Abbâs, *Târîhu'n-naqd*, 64.

⁵⁴ Emiroğlu, *Klasik Mantiğa Giriş*, 95-96.

ortaya konmaktadır.”⁵⁵

Belâgat kaynakları 10. asırdan sonra mantık ilminin yukarıda bahsedilen taksim ve tasnif yöntemlerine göre telif edilmeye başlanmıştır. Belâgatın *meânî*, *beyân* ve *bedî* olarak üçe ayrılması, belâgat, edebî eleştiri ve şiir konularının madde madde ayrı bâblarda incelenmesi bu yöntemin etkisiyle olmuştur. Yine belâgat kitaplarının belirli sayıda bâblara ayrılarak tasnif edilmesi de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Mantığın belâgata en belirgin etkisi, belâgat bilginlerinin konuları ele alırken mantıkî taksim ve tasniflere başvurmalarıdır. Bu konuda en bilinen iki örnek Kudâme b. Ca'fer'in *Naqdü's-şî'r* adlı eseri ve Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eseridir.

2. MANTIĞIN BELÂGATA İLK SİSTEMATİK ETKİLERİ: KUDÂME B. CA'FER VE NAQDÜ'S-ŞÎ'R ADLI ESERİ

Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948) Abbâsîler döneminde şiir tenkidi ve kamu maliyesi alanlarındaki eserleriyle tanınan divan kâtibidir. Döneminin meşhur ediplerinden olan Kudâme belâgat ve felsefede uzmanlaşmıştır. Ayrıca mantık ve hesap bilimlerinde de temayüz etmiştir. O, belâgattaki eleştiri yöntemini mantık ve felsefe üzerine bina etmiştir.⁵⁶ Onun yaşadığı dönemde mantık ilmine dair yapılan tercümelemler tekâmül etmiştir. Kudâme, İbn Mu'tez'in mantığa karşı çıkmasını eleştirir ve belâgatın mantık ve felsefî retorik dikkate alınarak kemâle erebileceğini söyler. Bu sebeple belâgatın bazı kavramlarını mantıkî bir şekilde düzenlemeye koyulur. Belâgatın sanat ve kısımlarını kendisinin ortaya koyduğunu söyler. O, belâgatın ölçütlerini Yunan retoriğine göre yeniden belirlediğini ifade eder.⁵⁷ Bu özgün yaklaşımı nedeniyle onu herhangi bir ekole dahil etmedik. Ayrıca onun mantıksal edebiyat anlayışı Doğu ekolü henüz teşekkül etmeden ortaya konulmuştur.

Kudâme, *Naqdü's-şî'r* adlı eserinde *hadd*, *delâlet*, *ibâre*, *fasl*, *cins*, *nev'*, *mevcûd*, *tasavvur*, *hakikat*, *sûret* gibi mantıkta kullanılan pek çok kavrama yer vermiştir. O, belâgî istihlamları tanımlamaya önem vermiştir. Ayrıca şiirin tanımını vererek neyin şiir olup olmadığını kesin olarak belirlemek istemiştir.⁵⁸ Dolayısıyla onun eserinde, tanımlardan, belâgatın oluştuğu kısımlardan bahsetmesi doğrudan Aristo mantığından faydalandığını göstermektedir. Mantık ilminin *Nakdu's-şî'r* adlı eserindeki etkisini göstermesi açısından şu örnekler zikredilebilir:

Örnek:

“Daha önce söylediğimiz gibi, şiir, belirli bir manaya delâlet eden kâfiyeli,

⁵⁵ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 96.

⁵⁶ Kallek, “Kudâme b. Ca'fer”, 26/311-312; Mustafa Kırkız, *Arap Belagat İlminin Tarihi ve Gelişim Aşamaları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 222-230; Nusretin Bolelli, *Belâgat Tarihi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 38-39.

⁵⁷ Ebû'l-Ferec Kudâme, *Naqdü's-şî'r* (İstanbul: Matba'atü'l-Cevâib, 1302), 6-8; Dayf, *el-Belâga: tetavvur ve târih*, 79.

⁵⁸ Kudâme, *Naqdü's-şî'r*, 3, 7, 6-11, 58; Dayf, *el-Belâga: tetavvur ve târih*, 79-81, 58.

vezinli bir sözdür. Bu tanım, şiiri kapsayan cinsten ve onu diğer (sözlerden) ayıran fasıllardan meydana gelmiştir. Bu cins ve fasılların manaları onun tanımında mevcuttur. Tıpkı her tanımlananda onun tanımının manalarının olması gibi. Örneğin insan ölen ve düşünen canlı olarak tanımlanır. Burada, insanın cinsi olan *canlılık* insanda vardır. O da hareket etme ve duyusalıktır. Onun natık olmayandan ayrımı olan düşünmesi ise yine onda mevcuttur. Hayal etmek, hatırlamak, tefekkür etmek gibi. İnsanın tanımında olan ölümlü ise hareketin ortadan kalkmasına kâbil olmasıdır. İşte aynı şekilde şiirin cinsi olan 'söz'ün manası da onun içinde zaten vardır. Dolayısıyla vezinli, kafiyeli olmanın ve belirli bir anlama delâlet etmenin anlamı, şiirin tanımı içinde yer alır."⁵⁹

Bu alıntıdan da anlaşıldığı üzere Kudâme, neyin şiir olduğu ve olmadığı hususunda delilleri mantıksal bir kavram ağı ve akıl yürütme üzerinden temellendirmeye çalışmıştır. O, şiirin efrâdını câmî, ağıârını mâni bir tanımını yaparken tanımın mahiyeti ve unsurlarını da kullanmıştır. Buna insanın tanımı ve bu tanım içinde bulunan cins, tür ve fasılları örnek göstermiştir.⁶⁰ Yani mantıktaki tümeller ve tam tanımın tanımıyla şiiri tarif etmeye çalışmıştır.

Sistematik tasnif yapmayı, tanımları ve ölçüt oluşturmayı içeren bu üslûp, kitabının hemen her bölümünde kendini göstermektedir. Örneğin şiirin kusurlarını lafızda, vezinde ve anlamda görülen kusurlar olarak taksim etmekte ve bunları açıklarken her bir kusuru ayrı başlık altında tanımlamaktadır.⁶¹

Örnek: Onun *Nakdu's-şi'r* adlı eseri üç bölümden oluşur: 1. Şiirin tanımı ve öğelerinin açıklanması. 2. İyi/güzel şiirin şartları. 3. Kötü şiirin nitelikleri ve sebepleri.⁶² O, eserine konu tasnifini nasıl yaptığını ifade ederek başlar: "Şiir ilmi kısımlara ayrılır: Bir kısım aruz ve vezinleri; bir kısım kâfiye ve bölümleri, şiirin garibi ve lügati; bir kısım manaları, bir kısmı da iyisi ve kötüsünü bilmeye ayrılır."⁶³ Görüldüğü üzere Kudâme mantık ilmindeki sistematik düşünceyi eserinin telifinde uygulamış ve şiir konularını taksim ve tasnif etmiştir.

Örnek: Kudâme belâgatla ilgili *teşbih*, *mübâlağa*, *tıbâk*, *cinas* ve benzeri konuları incelerken, dönemindeki diğer belâgat çalışmalarından farklı olarak ilk önce tanım yapar, ardından şiir örneği verir ve en sonunda da açıklama yapar. Şiirde teşbih konusu buna örnek olabilir:

"İlk önce teşbihin tanımını sonra da onun niteliklerini zikretmemiz gerekir... Teşbih, nitelendirilebilen ve birbirini kapsayabilen iki ayrı şey arasında olan anlamsal ortaklıktır. En güzel teşbih, ayrıldıkları yönlerden ziyade anlamsal

⁵⁹ Kudâme, *Nakdü's-şi'r*, 6.

⁶⁰ Kudâme, *Nakdü's-şi'r*, 3-6.

⁶¹ Halim Öznurhan, "Kudâme b. Ca'fer'e Göre Şiir Kusurları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 131-155.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bk. Kudâme, *Nakdü's-şi'r*, 3-25.

⁶³ Kudâme, *Nakdü's-şi'r*, 2.

ortaklıkları çok olan iki şeyin benzerliğidir.”⁶⁴

Kudâme şiirde teşbihin ne olduğunu açıkladıktan sonra şiir örneği verir:

فَعَبَّ دَخَالًا جُرْعُهُ مُتَوَاتِرٌ ... كَوَقْعِ السَّحَابِ بِالطَّرَافِ الْمَمْدَدِ

Sütü aralıksız lıkr lıkr içti, tıpkı yağmurların geniş çadıra düşmesi gibi

“Şair burada yudumlama sesini, üzerine yağmurun düşmesiyle deri çadırdan çıkan sese benzetti. Nitekim sesler birbirinden farklılaşır. Bu farklılaşma, çarpmadan kaynaklı oluşan seslerin ait olduğu cisimlere göre değişir. Dolayısıyla sütü yudumlarken çarpışmadan kaynaklı çıkan ses, yağmur suyunun deriye çarpmasıyla oluşan sese benzemektedir.”⁶⁵

Kudâme, örnekte görüldüğü şekliyle, *tanım-örnek-şerh* yöntemini kitabın pek çok yerinde kullanmaktadır. Burada mantık ilminin tanım ve tasnif yöntemiyle böyle bir sistematik belirlediği ifade edilebilir.

Örnek: Kudâme mantıksal olduğu kadar felsefi kavramlardan da bahseder. O, Platon’un dört temel erdemini⁶⁶ belâgattaki *medih* ve *zem* konusunun parçası kılmıştır. Ona göre felsefedeki *hikmet*, *adalet*, *iffet* ve *cesaret* temel erdemler olarak şiirdeki övgünün orta olan ölçütleridir. Bu erdemlerden fazla ya da eksik olanları ise yerginin konusudurlar. Ona göre “kişinin bu erdemlere sahip olması insan olmalarından ötürüdür. Bu yönüyle diğer canlılarla ortak bir yönü yoktur.”⁶⁷ Yine o, güzel olan şiirin ölçülerinden bahsederken Antik Yunan filozoflarından delil getirmektedir.⁶⁸ Bu örnek de onun sadece mantıktan değil felsefeden de etkilendiğini göstermektedir.

Kudâme’nin *Nakdu’s-şi’r*’i hem edebî eleştiri yöntemleriyle hem de mantıkî tasnif ve tanımlamalarıyla sonraki belâgat âlimlerini etkilemiştir.

3. DOĞU EKOLÜ VE MANTIKSAL BELÂGAT ANLAYIŞI

Belâgat tarihinde teorik ve pratik açıdan belâgatı farklı incelemesiyle temayüz eden üç farklı ekol vardır. Bunlar Irak, Suriye ve Mısır bölgesinde yoğunlaşan Arap ve Büleğâ Ekolü (Edebîyyûn), Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde temayüz eden Doğu Ekolü (Meşârîka/Mantıkiyyûn/Kelâmcılar) ve Kuzey Afrika ve Endülüs’te görülen Batı Ekolüdür (Megâribe/Bedîciler).⁶⁹ Burada mantıkla ilişkisi bakımından diğer ekollere kısaca değinmek yararlı olacaktır.

⁶⁴ Kudâme, *Nakdû’s-şi’r*, 36-37.

⁶⁵ Kudâme, *Nakdû’s-şi’r*, 37.

⁶⁶ Platon ahlak felsefesini dört temel kavram üzerinde temellendirir. Bunlar adalet, hikmet, iffet ve cesarettir. Bunlar zihinden bağımsız gerçek özelliklere gönderme yapar. Bu erdemler kişinin huylarını oluşturan kalıcı, nesnel ve ideal ölçütlerdir. Ahmet Cevizci, *Etik: Ahlak Felsefesi* (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 150-151.

⁶⁷ Kudâme, *Nakdû’s-şi’r*, 20.

⁶⁸ Kudâme, *Nakdû’s-şi’r*, 19.

⁶⁹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 8 (1988), 115-127.

Arap ve Büleğâ Ekolü,⁷⁰ daha çok şairler, edipler ve katiplerden oluşur. Bunlar mantık kitaplarından alıntı yapmamaya özen gösterdikleri gibi belâgat konularını mantıksal bir tarif ve tasnif biçimine göre ele almamakla da temayüz ederler. Bu ekolün en önemli yaklaşım biçimi belâgatı pratik bir ilim olarak görmeleri ve onu edebî zevk ve edebî eleştiri şeklinde incelemeleridir. Arapça konuşma ve Arap olma bilincinden hareketle Yunan düşüncesi ve mantığına karşı mesafeli ve tepkilidirler. Tabi bu ekolden olmasına rağmen burada Kudâme b. Cağfer'i ayrı tutmak gerekir. Yine bu ekolde Kurân'ın belâgat yönlerini incelemek ve bunları açıklamak öncelikli gayedir. Onlar, sözü güzel ve doğru kullanmayı pratik bir yaklaşım olarak görmüşler ve şiir, nesir ve hitâbette sözün en iyisini üretmeyi hedeflemişlerdir. Eserlerinde edebî betimlemelere ağırlık vermişlerdir. Bu ekolde Arapçanın gündelik dilde kullanılması ve belâgat ölçütlerinin dilde ve sözde vurgulanması da önemlidir. Onlar söz güzelliklerini ifade eden bedî sanatına da ayrıca yönelmişlerdir. Felsefî bazı tanım ve tasnifçi yaklaşımdan uzak durup edebî yoruma zarar verilmemesi hassasiyeti göstermişlerdir.⁷¹ Önde gelen âlimler ve eserleri şunlardır:

İbn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073), *Sırrü'l-fesâha*

İbn Münkız (ö. 584/1188), *el-Bedî' fî nakdi's-şi'r*

İbnü'l-Esîr (ö. 637/1239), *el-Meselü's-sâir*

Zemelkânî (ö. 651/1253), *et-Tibyân fî ilmi'l-beyân el-muttali' alâ i'câzi'l-Kur'ân*⁷²

İbnü'l-Esîr (ö. 637/1239), *el-Meselü's-sâir* adlı eserinde beyân, fesâhat, teşbih, kinaye, istiare gibi bazı belâgat kavramlarını tanımlasa da bunları metin içinde örneklerle birlikte ve kısa olarak vermiştir.⁷³ Aynı durum konuları taksim usûlü için de geçerlidir.⁷⁴ Ayrıca o, edebî zevki merkeze koyarak mantıksal metoda karşı çıkmıştır. Mantık kavramlarını eserinde zikretmemeye özen göstermiş, bol örnekler vermiş ve belâgatta Yunan mantığına karşı Arapçanın edebî asaletine vurgu yapmıştır.⁷⁵

Batı Ekolü, daha çok söz sanatları ve bedî ilmine ağırlık vermeleriyle

⁷⁰ Bu isimlendirmeyi Süyûtî yapmıştır. Bk. Celâleddin Abdurrahman b. Ebîbekr Süyûtî, *Hüsnü'l-mu'hâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhira*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru İhyâ-i'l-Kütübü'l-Arabî, 1967), 1/338.

⁷¹ Dayf, *el-Belâga: tetâvür ve târih*, 19-32, 62-75; Kırkız, *Arap Belagat İlminin Tarihi*, 129-130; Hasan Taşdelen, "Belâgat İlmî ve Tarihi", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 280-290; Hacımüftüoğlu, "Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları", 115-127.

⁷² Kırkız, *Arap Belagat İlminin Tarihi*, 129-130.

⁷³ Ebü'l-Feth Ziyâüddin Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Meselü's-sâ'ir fî edebî'l-kâtib ve's-şâ'ir*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1995), 1/23-24, 39, 2/181, 282.

⁷⁴ Belâgat konularını tasnif yöntemindeki dağınıklık ve tanımlamaların azlığı hususunda ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Meselü's-sâ'ir*, 1/23-405.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Meselü's-sâ'ir*, 1/161-162; Taşdelen, "Belâgat İlmî ve Tarihi", 280.

temayüz etmiştir. Onlar, Kuzey Afrika ve Endülüs bölgelerinde etkili olmuştur. Bu ekolün önde gelen belâgatçısı *el-Umde* adlı eseriyle İbn Reşîk el-Kayrevânî'dir (ö. 456/1064). Yine *Minhâcü'l-bülegâ'* ve *sirâcü'l-üdebâ* kitabının müellifi Hâzîm el-Kartâcennî (ö. 684/1285), *el-Mi'yâr fî nakdi'l-eş'âr* kitabının sahibi Muhammed b. Ahmed el-Endelüsî önde gelen belâgat âlimlerindedir.⁷⁶ Bu ekol hem Doğu hem de Arap ve Büleğâ ekolünden etkilenmiş eklektik bir yapıdadır. Yine de aralarında retoriği, mantıksal kavram ve yöntemleri merkeze alan belâgatçılar vardır. Yukarıda ifade edildiği üzere Kartâcennî bunlardan biridir.

Doğu Ekolü, M. 10. asırdan itibaren teşekkül etmeye başlamıştır. Bunlar, mantık ve felsefenin kendisinde en çok etkili olduğu belâgat ekolüdür. Bu ekolü Süyûtî (ö. 911/1505) *tarikâtü'l-acem ve ehlü'l-felsefe* şeklinde isimlendirir.⁷⁷ Felsefî, etkinin derinliğinden dolayı bu ekole *mantıkîyyûn* da denilmiştir. Önde gelen isimlerin kelâmcı olması nedeniyle *kelâmî ekol* (المدرسة الكلامية) adı yaygındır.

Onlar lafız-mana tartışmalarında daha çok manaya ağırlık vermişlerdir. Cürcânî'nin *delâlet teorisi* bu bağlamda örnek olarak zikredilebilir. Doğu ekolü, belâgat konularını ele alırken mantık ilminden ve mantıksal yaklaşımdan azami derecede faydalanmış ve eserlerini mantıksal tanım ve tasniflere göre telif etmişlerdir. Doğu ekolünün eserleri pratik örnekler ve dilin belâgî ölçülere göre kullanımından ziyade kavramsal düşüncüyü ve sistematik açıklamayı esas almıştır. Bunun sebebi buldukları bölgede mantık, felsefe ve kelâm gibi entelektüel ilim ve tartışmaların bir kültür halinde yaygınlaşmasıdır. Onlar bu kültürel ve ilmî havzadan etkilenmişlerdir.⁷⁸

"Bu ekolün genel özelliği, konuların anlatımında ve kavramların açıklanmasında, mantık kitaplarındaki tariflere benzer şekilde *efrâdını câmi'* *ağyârını mâni* tariflere, mantıkî taksimlere çok önem verilmesi ve anlatım üslûbu olarak mantık ve felsefe kitaplarında kullanılan üslûba yakın bir üslûbun benimsenmesi, ayrıca konu anlatımında sık sık mantık ve felsefe terminolojisine başvurulmasıdır."⁷⁹ "Meselâ bu ekolün belâgat ilmine dair yazdıkları eserlerinde görülen felsefî terimlere örnek olarak *mahmûl* (*yüklem*), *mevzû* (*konu*), *icâp* (*olumlama*), *selb* (*olumsuzlama*) gibi belâgatla pek ilişkisi bulunmayan birçok kavram gösterilebilir."⁸⁰

Bu ekol mensupları edebî zevk yerine o dönemde popüler olan mantık, felsefe ve kelâm ilimleri ile öne çıktıklarından belâgatta mantık ilminin

⁷⁶ Batı Ekolü hakkında bilgi için bk. Hacımüftüoğlu, "Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları", 120; Taşdelen, "Belâgat İlmi ve Tarihi", 296-297.

⁷⁷ Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhira*, 1/338.

⁷⁸ Mâzin Mübârek, *el-Mücez fî târihi'l-belâga* (Dimeşk: Dârü'l-Fikri'l-'Arabi, 1999), 99-104; Kırkız, *Arap Belagat İlminin Tarihi*, 130-134; Hacımüftüoğlu, "Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları", 117-118.

⁷⁹ Taşdelen, "Belâgat İlmi ve Tarihi", 290.

⁸⁰ Taşdelen, "Belâgat İlmi ve Tarihi", 291.

formel, kaideci ve tasnifçi özelliklerini tercih etmişlerdir.

Bu ekol daha ziyade, İslâm devletinin Fars, Türk ve Tatarların yaygın olduğu doğu bölgelerinde yayılmıştır. Ekolün en büyük temsilcileri arasında *Delâilü'l-i'câz*'ı ile el-Cürcânî, *el-Keşşâf* adlı tefsiriyle Zemahşerî (ö. 538/1144), *Nihâyetü'l-îcâz*'ı ile Fahreddin er-Râzî, *Miftâhu'l-'ulûm*'u ile Sekkâkî ve *el-Mutavvel* ve *el-Muhtasar*'ı ile Sa'deddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) sayılabilir.

Sayılan bu isimler aynı zamanda kelâmcı yönleriyle de tezahür ederler. İyi ve güzel sözün kötüsünden ayırt edilmesinde mantıktan faydalanmışlardır.⁸¹ Onlar, muarızlarına delilleri sağlam bir şekilde savunmak, Kurân'ın icazını kesin bir şekilde ortaya koymak için mantık ilmini öğrenip kullanmışlardır. İtikâdî araştırmalarında mantığa dayanmışlardır. Bu da onların belâgat anlayışlarına ve telifatına yansımıştır. Bunun için tanımlara, taksimlere ve az edebî örnekle belirli kuralları açıklamaya yönelmişlerdir.

Mantık ilminin kavramsal ve tanımsal özellikleri belâgat konu ve teliflerine sinmiş, belâgat ilminin örneklerinden ziyade kural ve kanunları üzerinde yoğunlaşmıştır. Burada edebî zevk ve eleştiri ikincil düzeyde bırakılarak şiir, hitâbet ve nesirden seçilen örneklerin sayısı azaltılmıştır. Mantık, keskin usûlü ve yöntemleriyle belâgat ilminin tasnif, konu ve kavramlarına müdahil olmuştur. Haliyle belâgat inceliklerinin duygusal ifade kalıpları, belâgatın gündelik dilin bir parçası olarak pratik bir olgu oluşu ihmal edilmek zorunda kalmıştır. Bu da belâgatın dondurulduğu, anlaşılmaz hale getirildiği, kuru ve sıkıcı bir üslûpla telif edildiği gibi bazı eleştirilere neden olmuştur. Sekkâkî, bu eleştirilerin hedefi olan belâgatçı olarak bilinmektedir.⁸²

4. SEKKÂKÎ VE MİFTÂHU'L-'ULÛM

Sekkâkî felsefe, mantık, kelâm, fıkıh ve usûlü, dil ve belâgat ilimlerinde öne çıkmış bir âlimdir.⁸³ O, *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserini telif etmiş ve bu eseriyle çağdaş döneme kadar etkisini sürdürecektir olan belâgat tasnifini üretmiştir. Sekkâkî'nin bu eseri, mantığın etkisinin bariz görüldüğü en temel belâgat kaynağı kabul edilir. O, önceki belâgatçıların birikiminden faydalanmakla birlikte orijinal tanım ve taksimler yapmıştır. Bu özellikleri ile belâgat tarihinde bir ilk ve dönüm noktasını teşkil etmektedir. Onun bu eseri ile belâgat konuları derli toplu bir kaynakta toplanmış, belâgat ilmi

⁸¹ Şevkî Dayf, *Târihu'l-edebl-'Arabî* (Mısır: Dârü'l-Ma'ârif, 1995), 4/650.

⁸² Mübârek, *el-Mücez*, 99-104; Dayf, *el-Belâga: te'avvur ve târih*, 288-290; Yahyâ b. Hamza b. Ali b. İbrahim Alevî, *et-Tirâz li esrâri'l-belâga ve 'ulûmi hakâiki'l-i'câz* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1423), 1/3; M. Akif Özdoğan, "Belâgatın Sistemize Edilmesinde es-Sekkâkî ve el-Kazvî'nin Rolü", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2002), 100-101.

⁸³ İsmail Durmuş, "Sekkâkî, Ebû Ya'kûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

teorik bir bütünlüğe kavuşmuştur.⁸⁴

Mantık ilminin *Miftâhu'l-‘ulûm*'a etkisi üç yönden incelenebilir: İlki, tanım teorisinin eserdeki tezâhürü, ikincisi, belâgatı, *meânî*, *beyân* ve *bedf* konularına ve alt başlıklarına ayırmada faydalandığı tasnif/taksim metodu; üçüncüsü, mantık ilminde kullanılan kavramların esere yansımalarıdır.

4.1. Tanım Teorisinin Etkisi

Miftâhu'l-‘ulûm'un *meânî* ve *beyân* kısımları incelendiğinde onun tanımlarla örülü bir belâgat eseri olduğu görülür. *Meânî* konularını açıklarken bazı belâgî kavramları mantıksal bir yöntemle tanımladığını belirtmek için *tanımsal tarif/التعريف الحدي* terimini kullanır.⁸⁵ O, *Miftâh*'ın belâgat bölümünde bazen *tarif*, *had*, *ilm* ve *mâna* kavramlarını kullanarak bazen de bu kavramları kullanmadan/doğrudan 200'den fazla yerde pek çok belâgat lafzını tanımlamış veya bir tür tanıma atfı yapmıştır. Sekkâkî bu tanımlamaları dağınık halde bulunan belâgat bilgilerine bir bütünlük kazandırmak ve belâgatın kavramsal sınırlarını tespit ederek onu kendi başına bir ilim olarak teşekkül ettirmek için yapmıştır.⁸⁶

Onun belâgat kavramlarını tanımlarken mantıktaki *tam* ve *eksik* tanımın tanımlarına uygun bilgiler verdiği görülmektedir. Ayrıca tanımın *muttarid* ve *münakis* gibi çeşitlerine de değinir.⁸⁷ Onun tanımladığı bazı belâgat kavramlarından örnek verilebilir: "Mecazın tanımı",⁸⁸ "Hakikatin tarifi",⁸⁹ "Haber cümlesinin tanımları ve bu tanımların tartışması",⁹⁰ "Vaz",⁹¹ "İstiarenin tanımı",⁹² "Mecâz-ı aklî",⁹³ "Hakikat-i akliyye",⁹⁴ "Haber ve Talep Cümlelerini Bilmenin Bunların Tarifini Bilmeye Bağlı Olduğu Düşüncesi",⁹⁵ "İcâz ve İtnâbın Tarifleri",⁹⁶ "Kasrın Manası"⁹⁷ vs. Sekkâkî'nin bir belâgat lafızlarını nasıl tanımladığıyla ilgili örnek vermek yararlı

⁸⁴ Ebû Yakûb Sekkâkî, *Miftâhu'l-‘ulûm*, çev. Zekeriye Çelik (İstanbul: Litera Yayınları, 2017), 25-47; Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn Kazvîni, *et-Telhîş fi 'ulûmi'l-belâga*, thk. Abdurrahman el-Berkûkî (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-‘Arabî, 1350), 1/32-48, 2/213; Ebû Hâmid Bahâeddîn Sübkî, *‘Ârûsu'l-efrâh fi şerhi telhîsi'l-miftâh*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-‘Asriyye, 1423); Dayf, *el-Belâga: te'avvur ve târih*, 286-296; Alevî, *et-Tirâz*, 1/3; Taşdelen, "Belâgat İlimi ve Tarihi", 292-296; Özdoğan, "Belâgatın Sistemize Edilmesinde es-Sekkâkî ve el-Kazvîni'nin Rolü", 100-102.

⁸⁵ Sekkâkî, *Miftâh*, 165.

⁸⁶ Sekkâkî, *Miftâh*, 38-42. Sekkâkî "Meânî ve Beyân İlimlerinin Konularının Dağınık Olması" başlığı altında belâgat kavramlarının tanımı hususunda pekçok bilginin kafa karışıklığı içinde bulunduğunu, tanım yapmanın bunu izale ettiğini belirtmektedir. Bk. Sekkâkî, *Miftâh*, 505.

⁸⁷ Sekkâkî, *Miftâh*, 26, 59, 167, 212, 462, 510.

⁸⁸ Sekkâkî, *Miftâh*, 12, 470-471.

⁸⁹ Sekkâkî, *Miftâh*, 409.

⁹⁰ Sekkâkî, *Miftâh*, 60.

⁹¹ Sekkâkî, *Miftâh*, 409.

⁹² Sekkâkî, *Miftâh*, 425, 433.

⁹³ Sekkâkî, *Miftâh*, 463.

⁹⁴ Sekkâkî, *Miftâh*, 473.

⁹⁵ Sekkâkî, *Miftâh*, 59.

⁹⁶ Sekkâkî, *Miftâh*, 284.

⁹⁷ Sekkâkî, *Miftâh*, 303.

olabilir:

Örnek: O meânî ilmini “الإفَادَة فِي التَّرَاكِيْبِ الكَلَامِ /ifadede cümle terkiplerinin özelliklerini bilmektir⁹⁸ şeklinde tanımlar. Burada mantıktaki yakın cins (مَعْرِفَةُ حَوَاصِّ تَرَكَيبِ الكَلَامِ) ve yakın ayrımla (فِي الإِفَادَةِ) yapılan *tam tanımdan* faydalanmıştır.

4.2. Tasnif/Taksim Yöntemi (Meânî, Beyân ve Bedî Ayrımı)

Sekkâkî, *Miftâh* adlı eserinde, Arap dilinde hatalardan korunmak gayesiyle *sarf*, *ıştikâk*, *nahiv*, *meânî*, *beyân*, *had*, *istidlâl*, *arûz* ve *kâfiye*, ilimlerinin hepsini *ilmu'l-edeb* terkipleriyle kavramsallaştırmıştır.⁹⁹ Kitabın üçüncü bölümünü belâgata ayırmıştır. Ona göre belâgat da *ilmu'l-edeb'e* bağlı olarak cümle telifinin muktezâ-i hâle uygun olmasını sağlayan, buna uygun olmayan telife engel olan edebî bir ilimdir.

Sekkâkî, belâgat bölümünü *meânî*, *beyân* ve *bedî* konularına ve alt başlıklarına ayırırken mantıksal tasnif yöntemine başvurmuştur. O, meânî ilmini isnad, müsned, müsned ileyh, haber ve talep cümleleri, hazf-zıkr, fasıl-vasıl, îcâz-itnâb, kasr gibi alt başlıklara ayırmıştır. Yine beyân konusunu ise teşbih, mecaz, hakikat, istiare, kinaye alt başlıklarına ayırmıştır. Bedî ilmini ise muhassinât lafzıyla manevi ve lafzî olmak üzere ikiye ayırır.¹⁰⁰ Bu başlıklardan her birini de yine ayrıntılı olarak işler, tanımlamalarda bulunur, konunun ilke ve gayelerini belirler.

Ona göre beyân ve meânî ilimleri asıldır. Dolayısıyla nasıl ki mantık ilmi, kişiyi felsefe yaparken zihni hatalardan koruyan bir ilimse belâgat da bu iki konuyla kişiyi/dili, kelâmın telifinde fasih olmayan ve kast edilen manaya uygun olmayan sözden korumaktadır.

Onun bu tasnifiyle ortaya çıkan üçlü şablon çağdaş döneme kadar standart kabul edilmiş ve etkisini sürdürmüştür.¹⁰¹

4.3. Mantık Kavramlarını Kullanması

Sekkâkî, *Miftâh'ta* doğrudan pek çok mantık kavramını kullanır. O eserin belâgat kısmında *tasavvur*,¹⁰² *had*, *tarif*,¹⁰³ *sâdik-kâzib*,¹⁰⁴ *tasdik*, *mutâbaka*,¹⁰⁵ *tazammun*, *iltizâm*,¹⁰⁶ *hakikat*, *mâhiyet*,¹⁰⁷ *sûret*,¹⁰⁸ *araz*,¹⁰⁹

⁹⁸ Sekkâkî, *Miftâh*, 47.

⁹⁹ Sekkâkî, *Miftâh*, 7.

¹⁰⁰ Alt başlıklar ve ayrıntılı bilgi için bk. Sekkâkî, *Miftâh*, 47-363, 364-507, 507-521.

¹⁰¹ William Smyth, "Belâgat İlminin Standart Hale Gelen Düzenleniş ve es-Sekkâkî'nin Miftahu'l-'Ulûm'u", çev. Abdullah Yıldırım, *Şarkiyat Mecmuası* 22 (11 Aralık 2013), 213-232.

¹⁰² Sekkâkî, *Miftâh*, 334.

¹⁰³ Sekkâkî, *Miftâh*, 47-57.

¹⁰⁴ Sekkâkî, *Miftâh*, 60.

¹⁰⁵ Sekkâkî, *Miftâh*, 28, 117, 507.

¹⁰⁶ Sekkâkî, *Miftâh*, 268, 364.

¹⁰⁷ Sekkâkî, *Miftâh*, 166.

¹⁰⁸ Sekkâkî, *Miftâh*, 198.

¹⁰⁹ Sekkâkî, *Miftâh*, 343, 468.

lâzım-melzûm,¹¹⁰ *hayal*,¹¹¹ *akıl* ve *vehim*¹¹² gibi pek çok mantık terimini kullanmaktadır. Dilsel mantığı kast etmesi bakımından *istidlâl* de bunlardan biridir. O, mantıktan alınmamış belâgata ait lafızları da kavramsallaştırmış ve terim anlamıyla zikretmiştir. *Miftâh*'ta kavramsallaştırma mantığı oldukça gelişmiştir.

Sekkâkî beyan ve meani ilimlerini anlattıktan sonra bunların tamamlayıcısı olarak gördüğü *istidlâli* anlatmıştır. Ona göre istidlâl ilmi, cümlelerin ve sözdizimsel yapıların akıl yürütmeye dayalı niteliklerini bilmektir. Burada hitâbî manalardan ziyade sözdizimsel anlamlardan bahsedilir ve istidlâlî anlam, bağlamla (muktezâ-i hâl) cümle yapısı arasındaki gereklilikten (iltizâm) açığa çıkar.¹¹³ Buradan hareketle Sekkâkî'nin bir tür belâgî akıl yürütme (الاستدلال البلاغي) yöntemi kullandığı¹¹⁴ ifade edilebilir. Dolayısıyla Sekkâkî istidlâl kavramını da mantık ilminden alarak belâgata uyarlamıştır.¹¹⁵ Sonuç olarak belâgat-mantık ilişkisi Sekkâkî'nin etkisi ve bıraktığı yerden itibaren incelenmelidir.

SONUÇ

Belâgat ilminin mantık etkisine girmesi milâdî 10. yüzyıldan sonra olmuştur. Doğu Belâgat Ekolü âlimleri felsefe, mantık ve kelâm ilimlerinin etkisiyle belâgati rasyonel bir zeminde sistematize etmişlerdir. Buna göre belâgat konuları mantıksal tasnife göre taksim edilirken kavramları ise yine mantıktaki tanım teorisine uygun olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte bazı mantık kavramları belâgat kaynaklarında görülmeye başlanmıştır. Fakat mantığın belâgata etkisi içerikten ziyade onu formel bir yapıya büründürmesi şeklinde olmuştur. Bu da belâgatın edebî bir zevk, pratik bir uygulama ve örnekler üzerinden gündelik dilin bir parçası olmasından ziyade teorik bir ilim haline dönüşmesi anlamına gelmektedir. Bu dönüşümde Doğu Ekolü belâgat âlimlerinin daha çok Türk, Tatar ve İran kültüründen gelmeleri, Arapçanın konuşulmadığı, felsefe ve kelâmın etkin olduğu Horasan, Maverâünnehir ve Türkistan'da yetişmiş olmaları büyük rol oynamıştır.

Arap ve Bülegâ ekolü ise mantık ve felsefenin belâgat ilmini etkilemesine karşı çıkmış bu ilmin kavram ve yöntemlerini kullanmaktan

¹¹⁰ Sekkâkî, *Miftâh*, 61, 66-67.

¹¹¹ Sekkâkî, *Miftâh*, 250.

¹¹² Sekkâkî, *Miftâh*, 247.

¹¹³ Sekkâkî, *Miftâh*, 187-190. Sekkâkî'nin istidlâl kavramının bir dilsel/belâgî akıl yürütme biçimi olduğu hususunda ayrıntılı bilgiler için bk. Cennet Asana, *es-Sekkâkî'nin Miftâhu'l-Ulûm Adlı Eserindeki İlmü'l-İstidlâl Bahsinin Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 53-57.

¹¹⁴ Sekkâkî'nin istidlâl ile neyi kast ettiği hususunda ayrıntılı bilgi için bk. Ali Durusoy, "Nahiv-Mantık Tartışmaları Bağlamında Sekkâkî'nin Yeri ve Önemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)* 27 (Şubat 2004), 25-39.

¹¹⁵ Abdullah Yıldırım, *Sekkâkî'de Belâgat Tasavvuru* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 39, 82.

çekinmişlerdir. Onlar, bu yaklaşımın belâgatı mecrasından uzaklaştırdığını ve edebi zevki giderdiğini iddia etmişlerdir. Eserlerinde çokça örnek zikrederek Arapçanın kullanımını incelemişlerdir. Fakat Kudâme b. Cağfer bu ekolden farklı olarak mantıksal belâgat anlayışına sahiptir.

Belâgatın Sekkâkî tarafından *meânî*, *beyân* ve *bedî* şeklinde üç ayrılması, kavramlarının mantıksal tanım ve tasniflerle ortaya konulması, etkisini modern döneme kadar devam ettirmiş ve günümüzde telif edilen belâgat kitaplarının yöntem ve kavram içeriklerini belirlemiştir. “Belâgat Doğu ekolü üzerinden ve Sekkâkî tarafından mantık ilminin etkisine girdi ve karmaşık, kuru bir ilme dönüştü.” şeklindeki daha çok çağdaş müfessir, Arap dilci/belâgatçılar tarafından yöneltilen eleştirinin ne kadar haklı olduğu hususu ise ayrı bir araştırmamanın konusudur.¹¹⁶

Sekkâkî belâgat ilimlerinden en fazla meânî ilmini mantıkla ilişkilendirmiş ve mantığı, sözün muktezâ-i hâle uygun söylemenin kurallarını inceleyen meânînin tamamlayıcı bir ögesi olarak görmüştür. Bu bağlamda istidlâlî, sözdizim-bağlam arasındaki ilişkinin mantıksal bir akıl yürütme biçimi olarak açıklamıştır. İstidlâl ilmi edebî sözün delaletinde bir kesinlik bulmayı gaye edindiği için o istidlâl kavramını kinaye, teşbih ve mecaz gibi beyân konularıyla da ilişkilendirmiştir. Böylece bir tür dilsel mantığı belâgat projesinin tamamına sindirirken diğer taraftan bu ilmi meânî ve beyân konularının devamı ve bir tür tamamlayıcısı olarak ayrıca işlemiştir.

Mantık ilminin belâgatı etkilemesi, belâgat kavramlarının incelikli tanımlarının yapılması, pek çok mantıksal ve felsefi kavramın belâgat kitaplarında kullanılması şeklinde görülmüştür. Ayrıca, konularla ilgili edebî örneklerin azaltılması, istishâdın bir ya da iki örnekle sınırlandırılması, özet/mülâhhas içerikli kitapların yazılması, belirli teorik yaklaşımlar üzerinden kuramsal bir dille telife girilmesi ve belâgat kurallarının öncelenmesi de mantıksal yaklaşımın belâgat ilmine etkisi olarak okunabilir.

Aristo'nun Organon adlı eseri Kudâme b. Cağfer ve Sekkâkî ile mantığı derinden etkilerken *Retorika* ve *Poetika*'nın etkisi müellif-eser bazında sınırlı olmuştur. Bu etkiyi Kartâcennî ve Kudâme'de farklı derecelerde ve açıktan görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Abbâs, İhsân. *Târîhu'n-nağdi'l-edebî 'inde'l-'Arab*. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 4. Basım, 1983.

Alevî, Yahyâ b. Hamza b. Ali b. İbrahim. *et-Tırâz li esrâri'l-belâga ve 'ulûmi hakâiki'l-*

¹¹⁶ Çevirmen Zekeriya Çelik'in “Modern Dönemde Belâgat Özelinde Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm'una Yöneltilen Tenkitler*” başlığı altında ilgili değerlendirmeleri hakkında bk. Sekkâkî, *Miftâh*, 36-44.

- i'câz*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1423.
- Altunya, Hülya. *Klasik Mantık Açısından Hakikat ve Şiir*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Aristoteles. *Poetika*. çev. Samih Rifat. İstanbul: Can Yayınları, 2019.
- Aristoteles. *Retorik*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 14. Basım, 2016.
- Arslan, Adnan. "Endülüs Şairlerinden Hazim el-Kartâcennî'nin Sübhâniye Kasidesinde Yapısal Bütünlük". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2018), 173-191.
- Asana, Cennet. *es-Sekkâkî'nin Miftâhu'l-Ulûm Adlı Eserindeki İlmü'l-İstidlâl Bahsinin Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ayık, Hasan. *Farabi'de Dil-Mantık İlişkisi*. İstanbul: Köprü Kitap Yayınları, 2019.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Bulut, Ali. *Belâgat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Cevdet Paşa, Ahmet. *Belâgat-ı Osmâniyye*. İstanbul: Dersaâdet, 5. Basım, 1323.
- Cevzici, Ahmet. *Etik: Ahlak Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Coşkun, Abdulkadir. *İbn Sina Felsefesinde Retorik*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Cürçânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed. *Delâilu'l-i'câz fî İlmî'l-me'ânî*. thk. Abdulhamid Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422.
- Çapak, İbrahim. *Ana Hatlarıyla Mantık*. İstanbul: Ensar Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Çapak, İbrahim. *Düşünce Geleneğimizde Mantık*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Dayf, Şevkî. *el-Belâga: tetavvur ve târih*. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 2003.
- Dayf, Şevkî. *Târihu'l-edebî'l-'Arabî*. Mısır: Dârü'l-Ma'ârif, 1995.
- Desûkî, Muhammed b. Arefe. *Hâşiyetü'd-desûkî 'alâ muhtaşarı'l-me'ânî*. thk. Abdulhamid Hindâvî. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asrîyye, ts.
- Durmuş, İsmail. "Kartâcennî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/518-519. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. "Sekkâkî, Ebû Ya'kûb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Durusoy, Ali. "Nahiv-Mantık Tartışmaları Bağlamında Sekkâkî'nin Yeri ve Önemi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)* 27 (Şubat 2004), 25-39.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 4. Basım, 2007.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *Kategoriler ve Retorik*. çev. Ali Tekin. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Gemuhluoğlu, Zeynep. "Metaforların Kognitif İçeriklerinin Felsefe ve Şiir Dili Açısından İncelenmesi -Fârabi, İbn Sinâ ve İbn Rüşd Örnekleri-". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2014), 121-144.
- Hacımuftuoğlu, Nasrullah. "Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 8 (1988), 115-127.
- Hasırcı, Nazım. *Klasik Mantık El Kitabı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2017.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid. *Cevâhirü'l-belâga fî'l-me'ânî ve'l-*

- beyân ve'l-bedîc*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1999.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Feth Ziyâüddîn. *el-Meşelû's-sâ'ir fî edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1995.
- Kallek, Cengiz. "Kudâme b. Ca'fer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/311-312. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kartâcennî, Ebü'l-Hasen Hâzim. *Minhâcü'l-bülegâ' ve sirâcü'l-üdebâ*. Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, ts.
- Kaya, Mahmut. "Hitâbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kazâ, Hüdâ vd. "Kitâbu'l-hitâbe li Aristü ve eşeruhû fi't-türâşi'n-naqdîyyi ve'l-belâgiyyi 'inde'l-'Arab: el-Câhız nümûzecen". *Dirâsât el-'ulûmi'l-insâniyye ve'l-ictimâ'iyye* 41/1 (2014), 1-21.
- Kazvîni, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn. *et-Telhîş fî 'ulûmi'l-belâga*. thk. Abdurrahman el-Berkûkî. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1350.
- Kırkız, Mustafa. *Arap Belagat İlminin Tarihi ve Gelişim Aşamaları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Kudâme, Ebü'l-Ferec. *Naqdü's-şi'r*. İstanbul: Matba'atü'l-Cevâib, 1302.
- Mendûr, Muhammed. *fî'l-Mîzâni'l-cedîd*. Kahire: Naḥdatü Mısır, 2004.
- Meydânî, Abdurrahman Hasen Habenneke. *el-Belâgatü'l-'arabiyye*. Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 1416/1996.
- Mübârek, Mâzin. *el-Mûceç fî târihi'l-belâga*. Dimeşk: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1999.
- Orak, Kadriye Yılmaz - Orak, Bayram. "Belâgatın Felsefî Temeli: Mantık". Adana: Çukurova Üniversitesi Türkoloji Sempozyumu, 2021.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Divan Kitap, 14. Basım, 2016.
- Özdoğan, M. Akif. "Belâgatın Sistemize Edilmesinde es-Sekkâkî ve el-Kazvîni'nin Rolü". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2002), 97-106.
- Öznurhan, Halim. "Aristoteles Poetika'sının Arap Edebiyatındaki Yansımaları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2004), 255-281.
- Öznurhan, Halim. "Kudâme b. Ca'fer'e Göre Şiir Kusurları". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 131-155.
- Rescher, Nicholas. *İslâm Mantık Tarihi*. İstanbul: Litera Yayınları, 2018.
- Sekkâkî, Ebû Yakûb. *Miftâhu'l-ulûm*. çev. Zekeriye Çelik. İstanbul: Litera Yayınları, 2017.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmî, 2000.
- Smyth, William. "Belâgat İlminin Standart Hale Gelen Düzenleniş ve es-Sekkâkî'nin Miftahu'l-'Ulûm'u". çev. Abdullah Yıldırım. *Şarkiyat Mecmuası* 22 (11 Aralık 2013), 213-232.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebîbekr. *Hüsnu'l-muḥâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhira*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Mısır: Dâru İhyâ-i'l-Kütübi'l-'Arabî, 1967.
- Sübki, Ebû Hâmid Bahâeddîn. *'Ârûsu'l-efrâḥ fî şerhi telhîsi'l-miftâḥ*. thk. Abdülhamîd

- Hindâvî. Beyrut: el-Mektebetü'l-‘Asriyye, 1423.
- Taşdelen, Hasan. “Belâgat İlmî ve Tarihi”. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Tekin, Ali. “Retorik Üzerine Küçük Şerh: İbn Rüşd”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 2/2 (20 Aralık 2015), 179-193.
- Würsch, Renate. “Yerel Arap Geleneği Açısından Retorik ve Stilistik”. *Folklor Akademi Dergisi* 4/3 (26 Aralık 2021), 542-552.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Hatâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/443. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yetiş, Kazım. “Belâgat-ı Osmâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/387-388. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yıldırım, Abdullah. *Sekkâki’de Belâgat Tasavvuru*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Zervâk, Fuâd. “Eşerü'l-felsefeti'l-yûnânîyye fi'l-belâgati'l-‘arabiyye”. *Defâtiru Maḥber eş-Şi’riyye el-Cezâiriyye* 3/7 (2018), 130-143.

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Tahsin Yurttaş.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.